

KISS TAMÁS

Jegyzetek egy vitáról

Több szempontból rendhagyó kerekasztal-beszélgetésre került sor Kolozsváron, május 26-án. A beszélgetés témája a „*Kárpát-medence kutatás*”¹, lebonyolítója pedig a Jakabffy Elemér Alapítvány volt. A beszélgetés meghívott előadója Örkény Antal, a kutatás egyik vezetője és az eredményeket összegző kötet² társszerzője. Örkény Antal mellett meghívást kaptak a kolozsvári Babeş-Bolyai társadalomtudományi tanszékei, valamint a csíkszeredai KAM. A meghívást elfogadta a magyar nyelv (Péntek János, Szilágyi N. Sándor), a politológia (Salat Levente, Szász Alpár Zoltán) és a szociológia (Horváth István, Kiss Dénes Magyarai Tivadar, Veres Valér) tanszék. A kerekasztal-beszélgetés apropóját adó vizsgálattal a résztvevők egy része (így vagy úgy) kapcsolatba került, írásaiban hivatkozott a vizsgálatra.³ Az alábbiakban az elhangzottakat próbálom rekonstruálni, vitapontokba rendezni,

¹ A „*Kárpát-medence kutatás*” a budapesti ELTE -UNESCO Kisebbségsszociológiai Tanszék, valamint a pozsonyi Márai Sándor Alapítvány koordinálta. Az erdélyi vizsgálat kivitelezésében részt vett a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológiai Tanszéke. A kutatást támogatta a Magyar Köztársaság Művelődésügyi Minisztériuma, valamint a PHARE. A kutatás eredetileg a teljes Kárpát-medencét célozta meg. Azonban „*Kárpátalján az árvizek, a Vajdaságban pedig a háborús állapotok*” (miatt a kutatás Erdélyre, Dél-Szlovákiára és Magyarországra szűkült. A vizsgálatban külön mintát vettek az erdélyi magyarok illetve románok, a dél-szlovákiai magyarok, illetve szlovákok. Magyarországot egy standard ezer fős, valamint egy a magyarországi szlovák kisebbségre reprezentatív minta képviselte.

² Csepeli-Örkény-Székelyi: *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Balassi, 2002, Budapest

³ Péntek János a szerzők *Kisebbségkutatás*ban megjelent cikkére, amely az említett vizsgálatból született könyv egy fejezete éles hangú bírálatot írt. Lásd. Péntek János: A kisebbségi identitás dinamikája – más megközelítésben. *Kisebbségkutatás* 2001

Horváth István egy nyelvsszociológiai írásában úgy a Csepeli-Örkény-Székely, mint a Péntek féle tanulmányt elemzi. Lásd Horváth István: Az erdélyi magyarok kétnyelvűsége: nyelvmentés és integráció közt? *Erdélyi Társadalom* 2003. 1. sz.

Veres Valér a vizsgálatot felhasználva önálló tanulmányt jelentetett meg. Lásd. Veres Valér: Az erdélyi magyarok és románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében. *Szociológiai Szemle* 2000. 4. sz.

majd ezeket megkísérlem kibontani. A beszélgetés mellett a részt vevők által jegyzett tanulmányokra hagyatkozom, már csak azért is, mert a részt vevők szóbeli álláspontja kikristályosodott, jól artikulált és a szövegekkel nagymértékben megegyező volt. A témájául szolgáló vizsgálat apropóján elkezdett beszélgetés kapcsán a résztvevők (szociológusok, nyelvészek és politológusok) a szociológia lehetséges szerepére vonatkozó álláspontokat fogalmaztak meg. A vita így értelmezhető olyan álláspontok ütközéseként is, amelyek a szociológia számára az erdélyi értelmiség diskurzustermelésében más-más helyet jelölnek ki.

A beszélgetést követve a következő pontokat járhatjuk körül.

1. A vizsgálat módszertana
2. Etnikumközi viszonyok: az integráció fogalma
3. A szociológia lehetséges definíciói (az erdélyi „eszmepiacon”)

1. A vizsgálat módszertana: a nemzetközi szociológiai vizsgálat és a helyi kontextusok.

A tárgyalást célszerű az előzményeknél kezdeni, ezek ugyanis nagymértékben meghatározták a vizsgálat módszertanát és a belőle készült elemzés szerkezetét. A vizsgálat során ugyanis a szerzők az etnikumközi viszonyrendszer és a nemzeti identitás elemeit egy nemzetközi összehasonlító vizsgálatból átvett kérdőív segítségével operacionalizálták. Az elképzelés kulcsfogalma az összehasonlíthatóság. A „*multinational design módszer ugyanis a kérdőív kialakításától a kérdezésen át az adatok gépre viteléig egységes kutatási standardok kialakítására törekszik*”⁴ Ennek az elvnek a nemzeti identitás és a etnikai csoportok közti viszony (konfliktus) vizsgálatában való érvényre juttatása gyakorlatilag arra a kijelentésre vezet, hogy ezek a jelenségek vizsgálhatók egy univerzális fogalmi hálón keresztül, úgy hogy az őket körülvevő történelmi és kulturális viszonyrendszerrel mit sem tudunk. Az álláspont önmagában igen nehezen védhető, amivel szerzők is tisztában vannak. „*A mérni kívánt fogalmak és jelenségek ugyanis nem egyszerűen egy nyelvi közegbe ágyazottak, hanem aktuális és aktuális és konkrét értelmezésük egyaránt szorosan függ a történelmi időben és térben meghatáro-*

Az erdélyi vizsgálat lebonyolításában a jelenlévők közül Horváth, Magyarai és Veres, rajtuk kívül pedig Magyarai Nándor, Irina Culic és Marius Lazár vettek részt.

4 Csepeli-Örkény: Nemzetközi összehasonlító vizsgálat a nemzeti identitásról. *Szociológiai Szemle* 1998. 3. sz. 3–37.

zott társadalmi viselkedések szélesebb körétől és a szimbolikus reprezentációk és viselkedések bonyolult világától”.⁵ Válaszuk az, hogy egy ilyen döntés helyességét egyfajta veszteség-nyereség mérleg alapján lehet megítélni, ebben pedig az összehasonlíthatóság kétségtelenül fajsúlyos érv. A vita alapvetően abba az irányba éleződött ki, hogy amennyiben az összehasonlíthatóság érdekében háttérbe tesszük a vizsgált valóság árnyalatait és sajátosságait, lehetséges-e a modell alapján más diskurzusokhoz képest új és legfőképpen releváns állításokat tenni. Örkény Antal szerint az általuk használt fogalmi háló segítségével, ami két elemből: szociálpszichológiai fogalmakból és az empirikus szociológia módszertanából áll a csoportközi viszonyok és a nemzeti identitás egyfajta vázlatát lehet megadni. Ez a vázlat feltölthető a helyi-történeti kontextusokra vonatkozó tudásokkal narratívákkal. Vagyis a partikularitás árnyalja a vizsgálat által szolgáltatott modellt.

Ezzel szemben vitában részt vevő Szilágyi N. Sándor a szövegben a helyi kontextusok és „standard” módszertan feszültségére hívta fel a figyelmet ami meglátása szerint helyenként igen groteszk kijelentésekhez vezetett: *„Az integráltak, asszimilálódottak aránya értelemszerűen a magyar kisebbségű településeken a legmagasabb, adatainkból nem sejtethetjük, vajon az integrálódási szándék s a remélt státuselőny vezérelte-e ezeket a magyarokat a román többségű településekre, vagy a román túlsúly terelte őket az integrálódás fele”*⁶. Véleménye szerint a kutatók által használt modell – mivel nem tekinti relevánsnak a történelmi beágyazottságban rejlő elemzés lehetőségeit nem pusztán egyszerűsít, hanem helyenként álkérdésekhez vezet.

Maga ez a fogalmi építkezés, ahol a kutatók tudatosan vállalják, hogy fogalmi rendszerüket tekintve a nemzetközi (univerzális) diskurzusokból indulnak ki, figyelmen kívül hagyva a „helyi” diskurzusokat arra sarkall, hogy sajátos szemszögből vessük fel az univerzalitás-partikularitás kérdéskörét nevezetesen a centrum-periféria, ha úgy tetszik a hatalom szemszögéből. Ez a gondolat korábban a Kárpát-projektet vezető Örkény Antal és Csepeli György Kim Lane Scheppele-vel közösen jegyzett tanulmányában jelenik meg, amikor arról írnak, hogy a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok *„mögött meghúzódó ideológiai cél demokráciaprojektként jellemezhető, amelyről úgy vélték, hogy a nyugati modellt követve és másolva, felülről bevezethető a poszt szocialista társadalmakba”*⁷. Részben Saád József-re hagyatkozva még egy aspektust kiemelhetünk. Saád szerint a szociológiában a problematizálás mozzanata a lokalitás-

⁵ Uo.

⁶ Csepeli-Örkény-Székelyi 2002:41

⁷ Csepeli-Örkény-Scheppele: Kelet és Nyugat között. *Replika* 1998. 33–34. sz.

hoz, pontosabban szólva a problémafelvető életvilágához (ahhoz a valóság-hoz, amivel kapcsolatba kerül) kötődik. Saád szerint ez így van a centrumban is és a periférián is. A különbség csupán annyi, hogy a centrum a maga problémafelvetését univerzálisként tudja elfogadtatni. E mögött természetesen hatalmi asszimetria van, amit azonban nem feltétlenül kell valamiféle céltudatos agresszióknak felfogni. A társadalomtudományban a centrum azért centrum, mert olyan mértékű tökéletet halmozott fel, ami képessé teszi arra, hogy észrevételeit, problematizálásait paradigmákká, elméletekké kristályosítsa. Miután ezek a megfigyelések a paradigmákban, elméletekben „intézményesedtek” nemzetközileg megkerülhetetlenné válnak. Saád József szerint a centrumot a perifériától (szociológiában) az különbözteti meg, hogy probléma és paradigma között nem tételeződik feszültség. A periférián viszont elkerülhetetlenül igen: hisz egyrészt a szociológus nem tekinthet el (nyilván nem a periférián kialakult) az egyes megközelítésmódok fogalmi rendszerétől, módszertanától, másrészt, ha saját társadalmáról releváns módon akar beszélni, akkor a „lokális” problematizálástól sem. Ezt a két dolgot a szociológusnak, ha ehhez intellektuálisan kellőképpen felkészült és tisztességes valamilyen módon szintetizálnia kell. Könnyen belátható, hogy két hiba lehetséges, amibe a periféria szociológusa könnyen bele eshet: a „paradigma” mechanikus átvétele és a paradigma figyelmen kívül hagyása. Saád értelmezésében a periféria kultúrtörténetének szerencsésebb periódusai a sikeres szintézisről (szervítés, súlyegyen keresése) szóltak.⁸

2. Etnikumközi viszonyok: az integráció fogalma

A legfontosabb vita azonban nem a vizsgálat módszertani előfeltevései, hanem az eredmények körül bontakozott ki. Mindez természetes, hisz a többség-kisebbség viszonyról, a kisebbségi identitásról volt szó, ami az erdélyi értelmiség egyik legfontosabb neuralgikus pontja. Anélkül, hogy ezeket kiemertően elemeznénk jelzünk néhányat közülük, majd pár bekezdésben az integráció fogalmára térünk ki, ami a vitában kulcsszerepet kapott.

A legtöbb vitapontot Péntek János jelezte. Ezek nagyjából megegyeznek azokkal, amelyeket a *Kisebbségkutatás*ban olvashatunk. Péntek szerint a *Kárpát-projekt* és az abból született könyv ideológikus előfeltevésekre épül. A megfogalmazást talán túl élesnek találta, de egyfajta az elemzések mögötti meta-narratíva

⁸ Saád József: Tíz széljegyzet Némedi Dénes tanulmányához és recenziójához. *Szociológiai Szemle* 2001. 2. sz. 63–75.

meglétét Örkény Antal is elismerte. Nevezetesen: Közép-Európában az állampolgári alapú nemzeti identitásnak van jövője, vagy ha normatívan fogalmazzunk sok problémának venné elejét, ha a kisebbségek integrálódna az államnemzetbe. A nemzeti identitás alakulásáról szóló meta-narratíva végtelenül egyszerű. Abból a feltevésből indul ki, hogy a nemzetté válás folyamatában a Rajnától nyugatra és Keletre tulajdonképpen nem különbözik. A mégis meglévő szinkronikus különbségeket (leegyszerűsítve, hogy Nyugaton az állampolgári alapú nemzeteszme, míg keleten a kulturális nemzet koncepciója dominiáns) az időbeli eltolódásnak, a kelet-közép-európai területek fáziskésésének tulajdoníthatjuk, „*a keleti régióhoz képest a nyugati régióban az államoknak több idő állt rendelkezésére, hogy végrehajtsák a nemzeti homogenizáció programját.*”⁹

Integráció alatt Örkény elsősorban egyéni nyelvi-kulturális integrációt ért. Horváth István kiemelte, hogy a fogalmat a szerzők nem tisztázzák explicite: arra, hogy a nyelvi-kulturális integrációt tartanak kívánatosnak csak kiszólásokból válik világossá, másrészt hogy az integráció mikéntjéről a jelenlegi román politikai mezőben sincs konszenzus. Horváth úgy véli, hogy az integráció mikéntjének tisztázatlansága mellett a fogalom analitikus használata félrevezető lehet. Ebből a meta-narratívából erednek Péntek szerint az olyan megfogalmazások, mint „*az etnikai nemzeti hovatartozás nem kedvez a gyermekek szabad identitásválasztásának*”¹⁰, „*igen magas az etnikailag homogén házasságban élők aránya.*”¹¹ Péntek a kisebbségi identitásvesztés (identitás-megőrzés) narratíváját állítja ezzel szembe, amely szerinte kompatibilisebb a vizsgált közösség értékrendjével. Ebben a narratívában a „*vegyes családok aránya igen magas és egyre növekvő*”, a „*homogén család pedig kedvez az identitás megőrzésének*”¹²

Péntek másik alapvető ellenvetése azt a kijelentést támadta, miszerint az „Erdélyben élő magyarok státusa az erdélyi románok státusához képest átlagosan magasabb”¹³ Az a tény, hogy erről hosszas vita alakulhatott ki azt jelzi, hogy Erdélyben a rétegződésvizsgálatok csak nyomelemeikben találhatók meg. Természetesen sem a Kárpát-projekt irányítói sem Péntek János nem törekedett semmiféle szisztematikus rétegződésvizsgálatra. Péntek egy alárendelt nyelvi helyzetet vetít ki a társadalomszerkezetre, feltételezve, hogy a nyelvi asszimetria státus-asszimetriát generál. Ezzel szemben a Kárpát-projektből egy alapvetően szimmetriára alapuló etnikumközi viszonyrendszer képe

⁹ Csepeli-Örkény-Székelyi 2002: 81

¹⁰ Cseli-Örkény-Székelyi 2001, idézi Péntek

¹¹ Csepeli-Örkény-Székelyi 2001, idézi Péntek

¹² Péntek 2001

¹³ Örkény-Csepeli-Székelyi 2001, idézi Péntek

bontakozik ki, és a szerzők ezt vetítik az erdélyi társadalomszerkezetre. Rendszeres struktúravizsgálat nélkül a vitázók különböző, egymásnak ellenmondó aspektusokra hagyatkoztak.

Horváth István arra is felhívta a figyelmet, hogy az integráció fogalmának tisztázatlansága a statisztikai modellekben is visszaköszön. Ilyen például, amikor az integráltak csoportját egy klaszter-kategória címkéjeként látjuk viszont. Az említett klaszter-struktúra öt változó mentén jött létre. Ezek a társadalmi távolságskála;¹⁴ a személyes kapcsolatháló etnikai összetétele; a román magyar konfliktusban a román, magyar illetve a nemzetközi ágenseknek tulajdonított szerep (súlyosbítja, enyhíti). Az „integrálódott”-nak nevezett klaszter-kategóriába kerülőkre az jellemző, hogy *„román kapcsolati hálózatuk van, s nem érznek társadalmi távolságot a románoktól – a konfliktusokat szerintük csak a magyarok érzik, a románok és a nemzetközi ágensek mérséklék.”* Egy másik, Péntek János által is idézett szövegrészletből az derül ki, hogy a szerzők által használt integráció gyakorlatilag egyoldalú és tökéletes bilingvizmust (vagy románnyelvűséget) jelent. Péntek ezzel kapcsolatos álláspontját már ismertettük.

Horváth István az Örkény–Csepeli–Székelyi cikkről írt nyelvészológiai tanulmányában kritizálja az „integritást” középpontba helyező diskurzust, ami szerinte nyelvi és erkölcsileg egyfajta aszimmetrikus viszonyt határoz meg. Ebben az integritás eszménye jelenik meg univerzálisként és az egyén identitás-megőrzése partikulárisként. Ez az álláspont, pedig, amellyel, hogy az integráció teljes kulturális terhet a kisebbségekre hárítja,¹⁵ individualista értelmezésben is problematikus lehet. „Integritásnak a publikus kultúra azon megnyilvánulási formái minősülnek, amelyeket a többség egyfajta természetes, magától értetődő rend részének tart.”¹⁶ Azt emeli ki, hogy Romániában ráadásul a nyelvi integráció sürgetésében nem az állampolgári jogok pozitív programja volt domináns, hanem az állam(nemzet)hez való lojalitás helyenként türelmetlen követelése. Ilyen szempontból Péntek kritikája Horváth szerint jogos, azonban azt is figyelembe kell venni, hogy egyben egy normatív elitdiskurzus. Az, ahogyan Péntek állítja a magyar kisebbség tagjainak nyelvhez való viszonyában valóban az identitás-megőrzés motívuma

¹⁴ A társadalmi távolságskála arra kérdez rá, hogy a kérdezett milyen legközelebbi viszonyt (családtag, lakótárs, barát, szomszéd, munkatárs, egy településen élő, az országba látogató turista, vagy lehetőleg egyik sem) fogad el különböző csoportok tagjaival, ezáltal a románokkal.

¹⁵ Stutnabb-Kangas 2000:59, Idézi Horváth

¹⁶ Horváth 2003:8

dominál megvizsgálendő, könnyen lehet, hogy alternatív modellként a Bourdieu féle egységesített nyelvpiaci modell analitikus szempontból hasznosnak bizonyulhat. Ez azt hangsúlyozza, hogy „a szimbolikus elnyomásnak az a jellegzetes mozzanata, hogy a nyelvi dominanciával párhuzamosan kitermeli a dominanciának az alárendeltek által elfogadott formáit is.”¹⁷ Ebben a rendszerben pedig elsősorban sajátos kulturális tőke, identitásmegőrző funkciója háttérbe szorul.

3. A szociológia definíciói

Külön érdekessége a vitának, hogy az elhangzottakat értelmezhetjük a szociológia öndefiníciós kísérletének. Ez a vonulat Magyarai Tivadar hozzájárulásával vált nyilvánvalóvá. Magyarai annak a véleményének adott hangot, hogy a vita szociológus és nem szociológus résztvevői között igen nagy a távolság és ezt nehéz áthidalni. A szociológiában ugyanis a hitelesség feltétele, a valósággal való megfelelés biztosítéka a mérés pontossága, a módszertani alapelvek minél pontosabb figyelembe vétele. Ezen feltételek teljesülése pedig alapvetően szakmai kritériumok alapján, a szociológiára, mint diszciplínára jellemző ismeretek birtokában dönthető el. Mindebben a (kolozsvári) szociológia sok szempontból jogos autonómia és az erdélyi értelmiség különböző csoportjai által képviselt diskurzusokkal szembeni emancipációs igénye fejeződik ki. Az erdélyi szociológia kolozsvári képviselői szeretnék, ha látás- és beszédmódjuk öntörvényűségét tényként kezelné az erdélyi magyar értelmiség viszonyrendszere által körvonalazott eszmei piac.

Horváth István ezzel kapcsolatban Wolf Lепенiesre hivatkozott. Lепенies a szociológia történetét egyfajta ingamozgásként látja: az irodalom (humaniórák) és a tudományosság között. A tudományként elképzelt szociológia sajátja az, amit Magyarai megfogalmazott, vagyis, hogy önálló, paradigmaként jellemezhető diskurzív formáció kialakítására törekszik. Ebben a másfajta tudásformáktól emancipálódott (al)rendszerben a kijelentések igazságtartalmát valóban belső szelekciós kritériumok határozzák meg. A szociológia másik fajtája inkább a humaniórákhoz közelít. Ebben az esetben nem törekszik arra, hogy önmagát más diskurzusoktól elhatárolja, célja, hogy ezeket a diskurzusokat tovább mondja, árnyalja, javítgassa, kiegészítse. Ennek a fajta szociológiának az ősképe Lепенis szerint a realista és a naturalista irodalom. A realista írók (Balzac, Flaubert, Zola) és a Comte-iánus szociológusok között

¹⁷ Bourdieu 1982, 1994, idézi Horváth

egy ideig versenyfutás volt a társadalomról való legitim beszédért. A versenyt a szociológusok nyerték, de a szociológia történetében az irodalomhoz (vagyis e másik fajta szociológiához) való visszatérés igénye minduntalan fel-fel bukkan, már csak azért is, mert nem sikerült egységes paradigmát teremteni.

E második fajta, az irodalomhoz közelítő beszédmód erdélyi előképe a szociográfia. Horváth szerint a szociológia iránt Kolozsváron megnyilvánuló nagyfokú érdeklődés nem annyira a tudománynak, mint egyfajta szociográfának szól. Vagyis míg a kolozsvári szociológusok (többségének) szakmai ön-affirmációja az egyéb beszédmódoktól való elhatárolódáshoz, egyfajta emancipatórikus diskurzushoz kötődik,¹⁸ addig a szociológia felé megfogalmazódó igények épp arról szólnak, hogy a társadalomról való meglévő tudást (diskurzusokat) árnyalja. A Csepeli-Örkény-Székelyi féle szöveggel a megszólalók legnagyobb problémája épp az volt, hogy ezt a meglévő tudást nem vette figyelembe.

¹⁸ A szociológiát és végső soron az erdélyi társadalmat fel kell szabadítani a historicizáló és átpolitizált diskurzusok alól: „Ne a politikai-történeti beszéd legyen a diskurzus kerete (...) hanem a szociológia, amihez képest a politika nyelvezetei csupán (...) episztemológiai alarendelt és részdiskurzusai legyenek a szociológiának” (Magyarai Nándor László: Közéletések a romániai magyar szociológia mai helyzetéhez. *Erdélyi Társadalom* 2003. 1. sz. 143.)